

Andorra: el refugi literari d'Antoni Martí i Alanis

Xavier Pete i Vega

Periodista i filòleg per la Universitat Rovira i Virgili, nascut a Alcover el 1992
pete.xavi@gmail.com

Resum

Andorra: el refugi literari d'Antoni Martí i Alanis

Aquest estudi pretén exposar la vida i l'obra del crític i Premi Nacional de Literatura, Antoni M. Martí i Alanis (Alcover, 1931 - Ontàrio, Canadà, 2007), el qual passà per Andorra per elaborar algunes de les seves creacions, com ara les que analitzaren qüestions estètiques d'*El Quixot*. Aquest cervantista fou germà de l'ex-copríncep, Joan Martí.

Resumen

Andorra: el refugio literario de Antoni Martí i Alanis

Este estudio pretende exponer la vida y la obra del crítico y Premio Nacional de Literatura, Antoni M. Martí Alanis (Alcover, 1931 - Ontario, Canadá, 2007), el cual pasó por Andorra para elaborar algunas de sus creaciones, como las que analizaron cuestiones estéticas de *El Quijote*. Este cervantista fue hermano del ex-copríncipe, Joan Martí.

Résumé

Andorre: le refuge littéraire d'Antoni Martí i Alanis

Cet étude prétend exposer la vie et l'œuvre de critique et prix national de littérature, Antoni M. Martí Alanis (Alcover, 1931 - Ontario, Canada, 2007), lequel est passé par Andorre pour élaborer quelques unes de ses créations, comme par exemple celles qu'ils ont analysé en question d'esthétique d'*El Quijote*. Ce cervantiste était le frère de l'ex coprince, Joan Martí.

Abstract

Andorra: Literary shelter of Antoni Martí i Alanis

This study aims to expose the life and work of the critic and National Literature Prize, Antoni M. Martí and Alanis (Alcover, 1931 - Ontario, Canada, 2007), who spent any time in Andorra to develop some of his creations, such as those the aesthetic issues of *Don Quixote*. This scholar of Cervantes was the brother of the former co-Prince, Joan Martí.

I present estudi neix de la voluntat de difondre la vida i l'obra del crític de literatura Antoni M. Martí i Alanis —germà de l'excopríncep d'Andorra, Joan Martí— nat a Alcover el 1931 i mort a Ontario (Canadà) el 2007. Es tracta d'una breu aproximació a la figura del doctor i Premi Nacional de Literatura, així com a la del seu germà, que sorgeix del Treball de Fi de Grau elaborat durant el proppassat curs acadèmic des del Departament de Filologies Romàniques de la Universitat Rovira i Virgili, òrgan que ha vetllat des del principi per a dur a bon port el projecte que ens proposem amb la publicació de l'article al novè número de Papers de Recerca Històrica.

Imaginín-se la següent situació i tractin de submergir-s'hi com si la poguessin veure amb els seus propis ulls: un home escanyolit, més aviat nap-buf i ventrut, redacta uns apunts per a una futura publicació literària d'esquena a una finestra. Imaginín-se'l en una casa de fusta, construïda al començament d'un vessant de muntanya, a tocar d'Auvinyà, enmig d'una zona escarpada i de boscatge contundent. Al seu clatell impacta la brisa passatgera que fa córrer un tòrrid matí de juliol de 1977 mentre l'individu en qüestió fulleja sobre la taula llibres descatalogats i rars per a documentar-se; són llibres d'altres temps. ¡Prou, deixin d'imaginar-se-la! No és necessari, car, si em permeten presentar-los-el, **és n'Antoni Martí i Alanis en el que fou el seu refugi andorrà**; un espai, aquest, que un servidor ha investigat des de fa una colla d'anys.

1. Ací, l'autor fa referència al bisbe d'Urgell i Copríncep d'Andorra entre els anys 1971 i 2003, una de les personalitats més respectades i entranyables durant el canvi de mil·lenni: consignà l'actual Constitució i fou nomenat arquebisbe *ad personam* pel papa Joan Pau II.

Per als qui encara no els diu res aquest nom, els direm que fou germà de Joan Martí i Alanis,¹ i que ambdós personatges, tot i les seves responsabilitats professionals, **encreuaren les seves vides sempre que pogueren a l'indret que s'ha mencionat amunt**, a prop de Sant Julià —d'ací fins al final de l'article, batejat amb l'expressió grega *Ultima Thule*, nom que es manllevà d'una famosa illa situada al nord d'Occident en la literatura medieval—, des d'on Martí i Alanis s'inspirà per produir bona part dels seus treballs d'investigació literària.

Pot sorprendre a molts dels lectors d'aquestes pàgines que el Copríncep andorrà de les darreries del segle xx tingués un germà que passà quasi d'amagatotis pel Principat. **Un cercle molt reduït de lauredians i lauredianes el conegué personalment** i uns pocs privilegiats compartiren taula amb el professor, catedràtic, jesuïta, poliglota i estudiós cervantista en alguna de les seves visites llampec al país dels Pirineus, sempre que les seves tasques universitàries li permeteren d'acudir-hi. El cert és que aquesta figura que volem presentar fou una ment que destacà sobretot per una lucidesa intel·lectual esplèndida i una no menys important altíssima capacitat de saviesa humana.

A pesar d'haver començat a Andorra, aquesta proposta històrica vol iniciar-se ben lluny d'ací, al Canadà,² on trobem la petjada d'en Tony, tal com el conegueren a l'altra banda de l'oceà Atlàntic, així com d'un elenc de persones que romangueren properes a ell fins al seu decés, el 2007. **Des del Canadà Martí rebé el Premi Nacional de Literatura espanyol**, una de les màximes distincions literàries del segle xx, i fou per això i per altres mèrits que es convertí en **una influència acadèmica de primera magnitud** en aquell territori.

Doctorat en Filosofia i Lletres per la Universitat de Barcelona a mitjan anys seixanta, Martí trobà al Canadà les portes que obriren altres espanyols per assentar i consolidar els estudis hispànics a través de diversos nuclis universitaris. Els passos d'aquests professors els ha

identificat en un article Jesús Pérez-Magallón, de la Universitat McGill de Mont-real, on presenta el català al costat d'altres noms que també s'integraren a la UWO, ubicada a London:

“A la Universitat de Western Ontàrio (London, Ontàrio) arribarien Antoni Martí —especialista en retòrica del Segle d'Or espanyol— i Jaime Asensio, els quals acompanyarien a Florian Smieja, polonès de naixement dedicat a estudis del Segle d'Or, educat a Gran Bretanya, especialista en [Agustí] Moreto, editor de Cervantes i estudiós de la recepció de Calderón a Polònia (diguem que existeix una interessant presència d'hispanistes polonesos al Canadà: André Michalski, medievalista, a McGill; o Berislav Primorac, a la Universitat de Windsor)”.³

La seva obra magna és *La preceptiva retòrica española en el Siglo de Oro*, llibre que publicà Editorial Gredos. Aquesta primera peça li reportà el Premi Nacional de Literatura Menéndez Pelayo, convocat pel Ministeri d'Informació i Turisme el 1972 per a llibres d'estudis històrics i literaris, alhora que predecessor del Premi Nacional d'Història d'Espanya. Es tractà d'un guardó que fou concedit juntament amb 200.000 pessetes, essent la segona dotació més elevada de la història del certamen, finalitzat el 1974.

Escrigué un llibre més el 1980 que es titulà *Canadá en la correspondencia diplomática de los embajadores de España en Londres, 1534-1813*, i publicà, des de 1985, articles sobre el procés d'escriptura del *Quixot*, temàtica que despertà en Martí Alanis l'atracció per una de les obres més llegides de tots els temps. Passà els darrers anys amb la malaltia que el derrotà després de recórrer el Japó, Rússia, els Estats Units... Extravertit i irònic, creu Francesc Badia, exveguer episcopal, la seva voluntat es forjà en tres coses que prometé complir: fer una casa, escriure un llibre i criar un fill —en foren dos. Martí repetí sempre aquestes paraules i complí almenys els seus grans propòsits.

2. És il·lògic començar a parlar d'Antoni Martí si no és des del país que el rebé el 1966, a 35 anys, acompanyat de la seva muller, Hanna Setrinén, amb la qual es casà i tingué dos fills.

3. PÉREZ-MAGALLÓN, JESÚS: «El hispanismo en Canadá: una perspectiva» a Anuario del Instituto

Cervantes. 2014, p. 237-254. Ací es parla d'un ampli moviment migratori d'hispanistes que té els seus inicis cap a mitjan seixanta (p. 244).

El bisbe Joan: un caràcter oposat

No podríem arribar fins ací sense fer un parèntesi en la nostra presentació i dedicar unes línies a la vida de mossèn de Joan Martí, àmpliament coneguda i representativa en diferents cercles religiosos i polítics durant els últims trenta anys del segle xx. Així doncs, tractarem de referir-nos a ell des de la vessant menys coneguda per la majoria, la personal; aquesta ens la pot proporcionar mossèn Jordi Figueras, a qui ens referirem més avall, però també un gran nombre d'andorrans i andorranes que el conegueren.

A deu anys de la seva mort, tothom recorda Joan Martí com un religiós atípic –sense pretendre crear malentesos amb l'ús d'aquest adjectiu– per raó de la seva simplicitat quasi inhumana tant dins com fora dels murs oficials. La periodista Maria Marín, amb la qual s'ha parlat personalment per confeccionar aquesta publicació, treballà al seu servei personal durant onze anys i destaca, principalment, la seva qualitat de mostrar-se proper als fidels: **“acolli a tothom, es passejà per la ciutat, rebé els preveres al seu despatx... Relacions públiques, les justes. També fou nul amb la informàtica”**. A poc a poc s'anà convertint en l'inspirador de la vigent constitució del Principat, de 1993, i **l'home que situà Andorra al mapa de les relacions internacionals modernes**.

Fent referència a la qualificació utilitzada en l'epígraf d'aquest apartat, apuntarem que el Copríncep andorrà fou menys expressiu que el seu germà, de vegades un xic vergonyós, i d'altres la divinitat en persona: **“es tractà d'un Déu terrenal, una ànima bona, un ésser sensat i pur, discret i enyorable”**, reconeix Maria Ferré, esposa d'Enric Pijoan, ambdós de Pira, de 93 i 94 anys respectivament, la qual recorda les visites fetes pels germans al poblet de la Conca de Barberà; allà, afirma el matrimoni, es retrobaren amb ells mateixos.

Una trobada amb mossèn Jordi Figueras

Si algú ha d'aparèixer en la present exposició de la investigació que hem dut a terme, aquest ha de ser l'alcoverenc Jordi Figueras i Jové, rector de la parròquia de Sant Joan Baptista de Tarragona. Ho és per múltiples

motius, però ens quedarem amb un de més precís: ell fou, com bé se sap, el seu afillat.

Amb motiu d'aquesta publicació a *Papers de Recerca Històrica*, ens vàrem voler entrevistar amb ell comptant amb la participació del periodista tarragoní Joan Boronat, redactor i assessor de comunicació del *Diari de Tarragona* i corresponsal del setmanari *Catalunya Cristiana* a l'Arxidiòcesi de la capital.

Entrevistador: *Jordi Figueras (Alcover, 12/09/1958) establí des de petit una relació molt estreta amb la família Martí Alanís. Com passà que el bisbe Joan acabà exercint de padrí seu?*

Jordi Figueras: *Les dues famílies sempre saberen compartir una profunda amistat, per la qual cosa quan jo naixí, després dels meu vuit germans, el meu pare volgué concedir el meu padrinatge al bisbe Martí, aleshores director del Col·legi de la Mare de Déu de la Mercè de Montblanc, tot sabent que tenia poca família i potser mai no hagués pogut exercir dita funció. Em donà la primera comunió l'11 d'abril de 1966 i m'ordenà diaca el 6 d'octubre de 1984.*

E.: *Com recorda, personalment, a mossèn Joan i al seu pare?*

J.F.: *El meu padrí Joan fou un home pràctic i cerebral. Només puc dir que de l'observació extreia lliçons humanes. Ell mateix havia dit que el seu pare ultrapassava els límits de la creença cristiana. Malgrat això, la vocació, al bisbe Joan, no va arribar-l'hi per aquesta via: va ser mossèn Parera, vicari durant uns anys a Alcover, qui materialitzà la seva connexió amb l'Església catòlica.*

E.: *Què n'aprengué, doncs, vostè, del bisbe?*

J.F.: *El treball, l'estimació a l'Església, el sentit de prendre distància de les coses,... Fou un home genuí de qui tothom, poc o molt, podia aprendre'n.*

J.B.: *Li proposaren l'opció de ser arquebisbe de Tarragona i no l'acceptà.*

J.F.: *En efecte, però ell sempre cregué en els pontificats breus, es trobava al final del seu quan això passà i, des de la distància, analitzà l'opció en la seva justa mesura, amb els avantatges i els inconvenients que això comportaria.*

E.: *Conserva anècdotes seves?*

J.F.: *Sí, en guardo de bones. Un dia, en el transcurs d'una*

Antoni Martí i Alanis
Propietat de la fotografia:
Matrimoni Munn

reunió a la Seu d'Urgell, el bisbe Joan s'assabentà del robatori d'un beat, una qüestió que transcendí als mitjans públics ràpidament. Jo era molt a prop seu. Però a penes sense gesticular, i davant la situació d'emergència que aquest fet representava, ell fou capaç de dir, amb una certa càrrega irònica i amb tota la templança del món, que mai no hi havia hagut cap home que tingués una dona maca i no l'ensenyés.

I, a continuació, prosseguí amb la reunió, sense preocupacions. Un temps més tard, la peça aparegué, tal com ell havia pronosticat.⁴

Lectures del *Quixot* des d'*Ultima Thule* fetes per Antoni Martí

Vint anys després que Martí defensés la seva tesi doctoral a la Universitat de Barcelona i acabés publicant la primera obra com a especialista en retòrica sacra, decidí, ja com a

docent, oferir una anàlisi exhaustiva sobre el *Quixot* que signà de tant en tant des d'*Ultima Thule*. Per què ho feu? **Imaginem que hi passà hores i hores, i que les seves inclinacions per la lectura dels clàssics el portaren a utilitzar també aquest nom als treballs que tragué a la llum.**

Martí oferí un repertori de quatre grans qüestions filosòfiques interpretades a l'escriptura de Miguel de Cervantes: per les seves mans passaren, doncs, conceptes com la veritat, la maldat, la utopia i la luxúria, que tingueren molt a veure amb *Ultima Thule* i es publicaren des de 1985 fins a 1999.

El crític introduí el primer concepte amb una cita del poeta Horaci⁵ (de fet, cap dels altres articles l'encapçalà d'aquesta manera). D'altra banda, tenint en compte que tots semblen tallats pel mateix patró —i tots usen la mateixa edició del *Quixot*, feta per l'hispanista Martí de Riquer—, podríem considerar que els quatre arriben a unificar-se en un procés que engloba una anàlisi filosòfica de l'obra de l'escriptor del Barroc elaborada des de diferents perspectives; això s'observa a partir de la lectura íntegra de tots els treballs d'Antoni Martí, com si hagués pretès publicar un sol estudi distribuït en el temps. Creiem que aquest raonament pot resultar més entenedor amb el següent quadre-resum:

Blocs comuns a les investigacions del professor Martí i Alanis

Títol	Primer bloc	Segon bloc	Tercer bloc	Quart bloc
(1) «La funció epistemològica del traductor en <i>El Quijote</i> » (1985)	El marc que se'ns exposa en aquest article d'Antoni Martí és el d'una Castella, la «de Ferran i Isabel», amb un reconegut interès per treure d'un estat embrionari la llengua castellana mitjançant les traduccions d'algunes obres escrites en llatí, grec i, per què no, també en àrab.	«Don Miguel» passa els últims anys de la seva maduresa rodejat de nombroses traduccions, sobretot a Itàlia, i potser per això introdueix aquest exercici literari al <i>Quixot</i> , basant-se en una història real i escrita per algú altre (situat darrere d'una suposada «màscara»).	Aristòtil ens diu a la seva <i>Poètica</i> que l'historiador, a diferència del poeta, treballa amb la veritat per aconseguir un reflex objectiu de la realitat. Cervantes ho sap i, a més a més, introdueix al <i>Quixot</i> un traductor àrab que acredita l'autor-historiador, Cide Hamete Benengeli, a ulls del lector.	Martí qualifica de «joc» la presentació de diverses «il·lusions òptiques» al <i>Quixot</i> : De tant en tant, el traductor sap més que Hamete, i ocasionalment es confon amb el que denomina «quasi-traductors», com és el cas del criat de maese Pedro (p. II, c. 25), ens diu l'autor.

4. Ací, l'entrevistat parla del «Beatus de Liébana», un manuscrit del segle X que el setembre de 1996 fou sostret del Museu Diocesà d'Urgell per tres encaputxats; no obstant, dos anys més tard fou trobat per la policia espanyola i retornat al museu. Recomano, per ampliar aquesta informació, la lectura imprescindible de Pallarès, Elisenda. Diari d'Andorra (26/2/2018): «La joia del museu». https://www.diariandorra.ad/noticies/dmg/recordes_quan/2018/02/25/la_joia_del_museu_1

27181_1196.html [4/7/2018].

5. MARTÍ, ANTONIO: «La funció epistemològica del traductor en *El Quijote*» a *Anales Cervantinos*. Núm. 23, 1985, p. 31. Pertany a *Ars poetica*: «Nec verbum verbo curabis reddere fidus interpres» (com a bon traductor, ja te'n cuidaràs de no traduir paraula per paraula).

<p>Títol</p> <p>(2) «Mal y violencia en Don Quijote; crítica social cervantina» (1988)</p>	<p>Primer bloc</p> <p>La Castella del segle XVII, on creix Miguel de Cervantes, no es troba gaire allunyada dels postulats al voltant del bé i el mal que feren, uns segles abans, pensadors de la talla de Sant Tomàs d'Aquino (XIII) i Sant Agustí d'Hipona (V).</p>	<p>Segon bloc</p> <p>L'autor del <i>Quixot</i> és influït per un cristianisme catòlic que ofereix una completa interpretació del bé i el mal. Martí hi veu un paralelisme entre un passatge de la vida de Joan d'Àvila, filòsof tomista del Segle d'Or, i un episodi de l'obra de Cervantes.</p>	<p>Tercer bloc</p> <p>S'hi distingeixen els tipus de mals (físic, moral, de culpa, de pena i de paraula) des d'una «ètica natural» en les diverses sortides que fa el protagonista Alonso Quijano. Així doncs, s'hi proposa no confondre'ls amb la teoria del mal metafísic de Leibnitz (XVIII).</p>	<p>Quart bloc</p> <p>La recerca de Martí ofereix múltiples casos (25) de mal físic (el produït per Don Quijote i el que rep); de mal moral (54), com ara les «crueltats psicològiques» de la noblesa, i de mal de paraula, com ara el d'un pare envers la seva filla (Zoraida).</p>
<p>Títol</p> <p>(3) «Las utopías en Don Quijote» (1991)</p>	<p>Primer bloc</p> <p>L'obra <i>Utopia</i> de l'escriptor londinenc Thomas More, de 1516, molt fidel al concepte de la República platònica, pot animar als castellans dels segles XVI i XVII a desfer-se del llast d'una estructura feudal aferrada al sistema social des de fa segles. De fet, ens trobem als anys en què es comença a palpar el final d'aquesta jerarquització, en benefici de la consecució del poder per part de la burgesia.</p>	<p>Segon bloc</p> <p>“Cervantes va poder veure i sens dubte llegir les obres utòpiques del seu segle”, argumenta Martí. Per això, una d'elles podria haver estat la de More. Encara que el crític cervantista no ho mencioni al seu text, el cert és que des de la mateixa frase amb què s'inicia el <i>Quixot</i> hi existeixen nocions d'utopisme; no hi ha millor espai utòpic que un lloc —en aquest cas, manxec— sense nom.</p>	<p>Tercer bloc</p> <p>Darrere de cada exemple d'utopisme al <i>Quixot</i> que ens exposa Antoni Martí hi ha un intent de submergir-se en les fonts que influïren Cervantes. Ovidi també parla a les <i>Metamorfosis</i> d'una actitud «nostàlgica» per recordar un temps daurat ja passat, com succeeix amb Don Quijote. D'altra banda, Alonso Quijano, tal com féu el bíblic David, també “es llança contra qualsevol gegant en forma de Goliat”.</p>	<p>Quart bloc</p> <p>Hi apareixen exemples a dojo. Creiem que el professor Martí tingué una especial predilecció per aquest assumpte pel fet de tractar-se del seu estudi més elaborat. També ens crida l'atenció la <i>utopització</i> que es produeix al final de l'obra: Don Quijote decideix retornar a la vida pastoral, «una utopia perfecta», cosa que pot tenir certes similituds amb el pas de Martí per <i>Ultima Thule</i>.</p>
<p>Títol</p> <p>(4) «Los siete pecados capitales en Don Quijote: La Lujuria» (1999)</p>	<p>Primer bloc</p> <p>Tant la <i>luxúria</i>, de naturalesa sexual, com la <i>gola</i>, relacionada amb el consum excessiu, són pecats i desordres filosòfics que, per a Martí, trastocuen la perfecció racional de Plató. En els temps de Felip III, l'Església predicà per totes bandes un rebuig del primer dels pecats, que engloba el plaer.</p>	<p>Segon bloc</p> <p>No es pot descartar que Cervantes conegués els tapissos dels pecats que albergà la Casa Reial, de Pieter Coecke. El tapis de la <i>Luxúria</i>, avui dia en un museu de Viena, és un d'ells: una dona jau damunt d'una preciosa carrossa de fusta mentre irradia una atracció suprema.</p>	<p>Tercer bloc</p> <p>Martí presenta la <i>Summa theologica</i> com el tractat que ha recollit millor l'abús del sexe fins a l'actualitat. El llibre de Sant Tomàs, però, no fou el que exposà per primer cop les «teories morals» sobre aquesta qüestió, ja que abans ho feren pensadors com Aristòtil o Sant Agustí.</p>	<p>Quart bloc</p> <p>El cavaller errant rep en el transcurs de la novel·la quantioses temptacions per a caure víctima de la <i>luxúria</i>, desestabilitzant la fidelitat amorosa concedida a Dulcinea del Toboso des del principi. Tot i així, mostra passivitat davant aquest tipus de situacions d'amor luxuriós.</p>

Sembla indubtable que Antoni Martí veié al *Quixot* molt més que paraules; construí aquests quatre relats resseguint una estructura cartesiana i modal en tots ells, i fins i tot pronuncià una conferència a Andorra la Vella, convidat per la SAC, sobre el dimoni i el desenvolupament de la cultura tot just l'any que publicà el segon dels seus treballs, de ben segur influït per aquest.⁶

Hi ha un racó amb vistes al superlatiu paisatge andorrà per on es passejà el cavaller de la trista figura acompanyat del nostre estudiós, un entusiasta i amant de les lletres, la naturalesa i, per què no dir-ho, del vi, nascut als camps de Tarragona però adoptat per la bellesa integrada del país dels Pirineus.

Fotografia inèdita de la família Martí Alanis al complet. Els pares, Ramon i Emilia, i els seus tres fills: Joan, Rosa i Antoni. Propietat de Rosa Martí Alanis

6. La conferència se celebrà el 7 de juny de 1988, mentre Martí gaudia de les seves vacances al Principat, a la sala d'actes del M. I. Consell General (Caserna Bombers) d'Andorra la Vella.

como Tommaso Campanella en su *Poética*, publicada alrededor de 1596, recoge las discusiones del siglo XVI sobre la poesía pagana, el fin señalado por Platón y las preocupaciones de los postrentinos sobre la teología del pecado y del arte: la poesía, afirma, debe servir al fin de *summum bonum*. Resulta al fin un furioso antipagano y retrógrado de pensamiento.

Es de notar que Rengifo escribe durante los años de efervescencia después de Trento. Teniendo en cuenta este hecho, hay que concluir que su actitud, reflejada en su *Poética*, es de serenidad y ponderación; muestra su pensamiento positivo y liberal en favor del arte y de la poesía en numerosos pasajes de su obra. La gran influencia que ejerció, por la enorme difusión a partir de la primera edición, fue definitivamente positiva. En el momento de su aparición (unos años antes de la obra del Pinciano) era una de las obras más completas sobre poética, que bien mereció la gran aceptación que le dio el discriminante lector de aquellos tiempos.

ANTONIO MARTI ALANIS
Ultima Thule, julio 1977

Extracte d'un treball signat des d'*Ultima Thule*

Fragment de la pàgina 436 de la reedició del llibre *Arte poética española*, de Juan Díaz Rengifo, editat pel Servicio de Publicaciones del Ministerio de Educación y Ciencia el 1977. Antoni Martí va escriure'n l'epíleg, des d'Andorra

Bibliografia

- MARTÍ, ANTONIO: «La función epistemológica del traductor en *El Quijote*» a *Anales Cervantinos*. Núm. 23, 1985, p. 31-46.
- MARTÍ, ANTONIO: *La preceptiva retórica española en el Siglo de Oro*. Madrid. Gredos, 1972.
- MARTÍ, ANTONIO: «Las utopías en Don Quijote» a *Anales Cervantinos*. Núm. 29, 1991, p. 45-72.
- MARTÍ, ANTONIO: «Los siete pecados capitales en Don Quijote: La Lujuria» a Anderson, Ellen M.; Williamsen, Amy R. (eds.). *Ingeniosa invención: Essays on Golden Age Spanish Literature for Geoffry L. Stagg in Honor of His Eighty-Fifth Birthday*. Newark: Juan de la Cuesta Hispanic M. (Series Homenajes, 14). 1999, p. 149-166.
- MARTÍ, ANTONIO: «Mal y violencia en Don Quijote; crítica social cervantina» a *Anales Cervantinos*. Núm. 26, 1988, p. 285-303.
- MORELL, ANTONI: *El llarg caminar d'un home bo*. Andorra. ANM, 2015.
- PÉREZ-MAGALLÓN, JESÚS: «El hispanismo en Canadá: una perspectiva» a *Anuario del Instituto Cervantes*. 2014, p. 237-254z.